

ХРЕСТ СІЧОВОЇ ЦЕРКВИ У КОЛЕКЦІЇ НІКОПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Фонди Нікопольського державного краєзнавчого музею вважаються однією з кращих скарбниць козацьких старожитностей, що зберігаються в музеях України. 27 з них відносяться до державного реєстру національно-культурного надбання. Серед цих речей – хрест надбаневий, походження якого можна пов'язати з церквою на Микитинській Січі (1639-1652). Він цікавий для дослідників не тільки як вироб запорозького кустарного ковальства другої половини XVII – першої половини XVIII століття, але й у зв'язку з тими питаннями, які виникають з приводу самого хреста, його історії.

Надбаневий хрест (К-264) – залізний, кований. Висота – 240 см, ширина – 140 см. Перехрестя складається з двох парних рейок, між якими – хвилястий орнамент. На кінцях – оздоблення, що мають фігурну форму у вигляді трьох круглих пелюсток. На перехресті – зображення сонця у вигляді двох залізних смужок, зігнутих по колу і склепаних, які утримують 24 промені, довжиною 18, 5 см. У нижній частині хреста – зображення півмісяця, який розташований горизонтально; його довжина – 42 см, ширина – 8 см, склепаний з двох половинок. Нижче – куля (Ш – 20 см), склепана з двох напівсфер, приплюснутих по вертикальній вісі. Під нею – конусоподібна основа, виготовлена з двох половинок (Ш – 14 см, висота – 25 см). Цей надбаневий хрест був виготовлений невідомими запорозькими ковалями. Зберігався у Нікопольській Свято-Покровській церкві і в 1950-і роки був переданий на зберігання до Нікопольського державного краєзнавчого музею.

Поєднання символів хреста та півмісяця було типовим для бань козацьких церков. В умовах постійних воєн з Османською імперією та Кримським ханством, у середовищі православного духовенства була популярна думка, що хрест над півмісяцем символізує перемогу християн над бусурманами. Це трактування замінило більш ранні символи, що розміщувалися на банях церков, зокрема – символ чаші, в яку стікає кров, як означення перемоги над язичництвом. Проте, релігійний символ півмісяця існував за виникнення ісламу. Крім того, не слід забувати, що півмісяця на прапорах мусульманських держав, включно з турецьким були розташовані вертикально, а не горизонтально. Отже горизонтальне розташування півмісяця є має давню традицію, що походить, можливо, від прадавньої трипільської археологічної культури. Адже знак півмісяця прикрашав трипільські храми на теренах сучасної України з кінця V і до початку III тис. до н. е. Християнство значно розширила трактування цього символу, немов-би поділило світову історію на два періоди – до і після народження Христа. То ж хрест над півмісяцем поєднував в одне нерозривне й безперервне ціле дохристиянський час із сьогоднішнім та майбутнім. Останніми роками відновлено й збудовано багато нових церков. Але на банях ставлять звичайні хрести. Таким чином втрачається символ півмісяця як важлива складова християнської ідеї в історії козацтва.

Згідно з припущенням Д.І. Яворницького, єдиною пам'яткою XVII ст. що зберігається в Нікопольському краєзнавчому музеї і що дійшла до нашого часу, є залізний хрест з Микитинської Січової церкви, де за літописом С. Величка молився Б. Хмельницький. І тут виникає протиріччя – якою ж була Микитинська січова церква? Д.І. Яворницький в „Історії запорозького козацтва” пише, що Микитинській Січі була не стаціонарною, але будувалася як тимчасова: “Микитинська церква була другою після самарськомиколаївської у запорозькому краї; треба думати однак, що ця друга церква була не постійна, а тимчасова, рухома”. В іншій своїй праці, “Запорожжя в залишках старовини...” Дмитро Іванович висловився вже не так категорично з цього приводу. Він пише: “Внаслідок відсутності позитивних даних, не можна нічого сказати про те, чи була на Микитиному ще за часів існування там Січі постійна церква чи ні. Переказ, однак, вирішує це питання в позитивному сенсі”

На думку Олени Апанович, “була ще одна особливість на Січі – похідні церкви. Робились вони з грубого полотна та церати й нагадували намети. Запорожці возили їх з собою в походи, встановлювали поблизу сторожових постів – „бекетів” Саме в похідній церкві на Микитиному Розі, між іншим, відслужили молебні, коли Богдана Хмельницького обрали гетьманом на раді в Січі і коли він на чолі загону вийшов на першу визвольну битву українського народу під Жовтими Водами. Після перемоги Хмельницький надіслав у січову церкву 300 талерів”. Іван Карелін, священник і краєзнавець, що жив у Нікополі в XIX ст., вагається щось стверджувати напевне, але каже, що в Микитиному “...постройки церкви не было. Хотя нельзя предположить, что запорожские казаки не имели походной войсковой церкви с достаточным числом духовенства, – что было всегда православно-христианским их долгом”

Але ці висновки можна поставити під сумнів. Нам здається, що в Микитиному все ж була стаціонарна церква. Звернімось до Самійла Величка, який у своєму літописі пише: "...друга частина з Хмельницьким та кошовим пішла в церкву, до якої задзвонили" (т. 1, с. 59). Заснована в 1639 році Микитинська Січ мала велике значення для запорозького товариства, яке, звісно, не могло проіснувати 13 років без стаціонарної церкви, враховуючи ще й традиційно високу релігійність козацтва, а також те, що першою будівлею на новозведеній Січі завжди була церква. У Чортомлицькій Січі на нараді козаки вирішили побудувати церкву на честь Покрови, вона була закінчена до храмового свята – 1 жовтня" Таким чином, не минуло й року, як запорожці возвели храм, перш ніж будувати інші, навіть життєво необхідні будівлі. І хіба б Хмельницький дав 300 талерів, величезну на той час суму, для тимчасової церкви? Мабуть, останнім аргументом на користь існування стаціонарної дерев'яної церкви Покрови Пресвятої Богородиці на Микитинській Січі є вищезгаданий хрест, що зберігся до нашого часу. Але з перенесенням Січі і заснування Чортомлицької у 1652 році, після 1654 р. прийшла у занепад і церква Покрови на Микитиному Розі. А бурхливі події визвольної війни завершили свою справу.

Таким чином, у зв'язку з відсутністю документальних джерел про існування стаціонарної церкви на Микитинській Січі, ми не можемо стверджувати напевне, що така дійсно діяла, але й заперечувати її існування немає підстав. Вирішення цього питання за подальшим вивченням нових архівних документів, а також за археологічними дослідженнями місця розташування Січі.

І. І. Лиман

ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ КОШОВОГО ОТАМАНА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

До червня 1775 р. основною перешкодою для поширення уніфікаційних тенденцій на південноукраїнські землі залишалось існування тут Вольностей Війська Запорозького. Адже вони в адміністративно-територіальному, військовому, господарському, релігійному та цілому ряді інших аспектів зберігали свою окремішність і, м'яко кажучи, не зовсім вписувались у загальноімперську систему.

Разом з тим, впродовж періоду Нової Січі ця окремішність не залишалась незмінною і в умовах тиску з боку імперської влади, який значно посилювався зі сходженням на престол Катерини II, кошовому отаману та підпорядкованому йому козацтву довелося докладати все більше зусиль для її збереження.

Ті зміни, які відбувались на півдні України після ліквідації Нової Січі, вимагали, з точки зору Петербурга, трансформації церковно-адміністративної системи регіону. Поширена довгий час версія стосовно причин заснування Слов'янської та Херсонської єпархії досить точно відбита в такому формулюванні: "Після завоювання цього краю честь російської зброї вимагала, щоб у завойованому кров'ю російських воїнів Новоросійському краї все було російське: населення, правління, судочинство, мова, освіта, промисловий і торговельний рух. А з російським життям повинна була встановитись тут віра православна" [4, с. 18]. Як це не здається нелогічним, але вагомий раціональний елемент у цій сентенції є. Де ж ця логіка? Адже як можна казати про прагнення все зробити російським, коли влада доклала чималих зусиль для колонізації краю іноземцями, представниками яких, між іншим, були і перші південноукраїнські єпархіальні архієреї? Логіка саме в тім, що російською, імперською була церковно-адміністративна система, що тут розвивалась. Російською як у плані чіткого прямого підпорядкування Синоду, явно вираженої спрямованості на обслуговування інтересів імперської влади, так і в методах, які нею використовувались, серед яких одним із провідних залишався метод уніфікації.

Що ж стосується того, що регіон потребував "установлення" православної віри, то тут, звичайно, автор наведеної цитати чи свідомо, чи не усвідомлено, але вдається до практики замовчування, пересмикування та певного перекручення відомих уже на той час фактів. Православна церква станом на 1775 р. мала на півдні України не лише давні традиції, але і досить розгалужену мережу церковно-адміністративних одиниць. Але ці одиниці не були зосереджені під юрисдикцією одного єпархіального архієрея.

© Лиман І.І.